

қозғалыс бірнеше рет қайталанады, шанышқыны кезекпен ересек пен баланың аузына әкеледі. Нәресте шанышқыны жақсы меңгеріп, онымен қимылдаса, оның табағына туралған шұжықтар, пісірілген сәбіз, қызылша салынады. Ересек адам нәрестенің қолын алып, тамақты шаншып алады. Содан соң шанышқыны баяу аузына апарып, баланың қарап тұрғанына көз жеткізіп, шанышқыны ақырын алып тастайды. Содан кейін шанышқыны баланың аузына апарып, сол әрекетті қайталайды. Содан кейін бала мұны ересек адамның бақылауымен өзі жасауға тырысады. Біртіндеп баланың қолына бақылау азаяды.

Қауіпсіздік туралы есте сақтау керек. Балаға шанышқылардың өткір тістерін көрсетуді ұмытпаңыз және жарақат алуыңыз мүмкін екенін түсіндіріңіз, бірақ нәрестені қорқытпаңыз. Шанышқымен танысу уақытын ересек адам өзі анықтайды. Баланың шанышқысы кішкентай және өте өткір емес болуы керек. Алдымен нәресте шанышқыны оң қолмен ұстауды үйретеді. Содан кейін шанышқыны не жейтініне байланысты басқаша ұстауға болады.

Кесемен таныстыру. Баланы кеседен ішуді үйреткенде, кесені екі қолмен ұстауға, оны аузына апара білуге жаттықтырады [6].

Жұмыста оқытудың үш негізгі әдісі қолданылады: ауызша, көрнекі және практикалық. Оқытудың практикалық және көрнекі әдістері жетекші орынды алады. Практикалық әдістер оқушылардың әр түрлі іс-әрекеттерінің өте кең ауқымын қамтиды және үлкен түзетушілік мәнге ие. Олар балалардың танымдық белсенділігін дамытады, оқытылатын материалды жақсы қабылдауға көмектеседі. Сыныпта балалар тәрбиелік және тәрбиелік сипаттағы көптеген жаттығуларды орындайды. Осылайша қолды тәуелсіз тамақтануға дайындауға бағытталған әртүрлі жаттығулар орындату орташа зият ауытқушылығы бар балалардың тамақтану дағдысын қалыптастыруға зор ықпал етеді [7].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Коджаспирова Г.М. «Психолого-педагогическая безопасность образовательной среды детских учреждений». – стр 12
2. Маклаков А.Г.: «Общая психология». Учебник для ВУЗов, стр 56-59.
3. Блейкер, Б.Л. Путь к независимости: обучение детей с особенностями развития бытовым навыкам/ Б.Л. Блейкер, А. Д. Брайтман. – М.: Теревинф, 2000.– С. 319.
4. Бексейітова Б.Н. «Зерделей отырып тәрбиелеу» ҚарМУ, 2004ж. – 112б.
5. Еркинова Т.Е. «Мектепке дейінгі жастағы балалардың өзіне-өзі қызмет көрсетуінің маңыздылығы»
6. А.И. Мецнеряков «О формировании человеческой психики у слепоглухих детей». Стр 49-52
7. Шинкаренко В.А. «Диагностика и формирование навыков самообслуживания, хозяйственно-бытового и ручного труда у умственно ограниченных детей» Методические материалы в помощь педагогам специальных учреждений и родителям. – Минск: "Открытые двери", 1997.

УДК 376.32

МРНТИ 14.29.05

Л.К. Макина¹, А.А. Өскенбай²

¹ғылыми жетекшісі, пс.ғ.д, кандидаты, доцент, lyazzat.makina@mail.ru
Абай атындағы ҚазҰПУ

²7М019 – Арнайы педагогика бойынша мамандарды дайындау мамандығының 2-курс магистранты,
bota.almasovna@mail.ru, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ., Қазақстан

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ НАШАР КӨРЕТІН БАЛАЛАРДЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ ДАМУЫНДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Аңдатпа

Бұл мақалада мектеп жасына дейінгі көру қабілеті зақымдалған балалардың эмоционалды дамуының өзіндік ерекшеліктері қарастырылады. Көру қабілеті зақымдалған мектеп жасына дейінгі балалардың эмоционалды дамуының спецификалық ерекшеліктері көрсетіледі. Осы категориядағы балалардың эмоционалды дамуы бойынша типтер ажыратылады.

Түйін сөздер: мектеп жасына дейінгі балалар, көру қабілетінің зақымдалуы, эмоция, эмоционалды даму, көз қылилығы, амблиопия, мектеп жасына дейінгі нашар көретін балалар, психология, тифлопсихология.

Макина Л.К., ¹ Оскенбай А.А.²

¹кандидат психологических наук, доцент, lyazzat.makina@mail.ru

КазНПУ им. Абая,

²магистрант 2 курса по специальности 7М019 – подготовка специалистов по специальной педагогике, bota.almasovna@mail.ru, КазНПУ им. Абая, г. Алматы, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ СЛАБОВИДЯЩИХ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Аннотация

В данной статье рассматриваются специфические особенности эмоционального развития детей с нарушением зрения в дошкольном возрасте. Показаны специфические особенности эмоционального развития детей дошкольного возраста с нарушением зрения. Рассматриваются типы по эмоциональному развитию детей данной категории.

Ключевые слова: дети дошкольного возраста, нарушения зрения, эмоции, эмоциональное развитие, косоглазие, амблиопия, слабовидящие дети дошкольного возраста, психология, тифлопсихология.

L.K. Makina¹, A.A. Oskenbay²

¹scientific supervisor, candidate of psychological Sciences, associate Professor, lyazzat.makina@mail.ru

Kazakh National Pedagogical University named after Abay

²a 2st year master student, major in 7M019 – training of specialists in special pedagogy,

bota.almasovna@mail.ru, Almaty, Kazakhstan,

FEATURES OF EMOTIONAL DEVELOPMENT OF VISUALLY IMPAIRED PRESCHOOL CHILDREN

Abstract

This article discusses the specific features of the emotional development of children with visual impairment in preschool age. The specific features of the emotional development of preschool children with visual impairment are shown. The types of emotional development of children of this category are considered.

Keywords: preschool children, visual impairments, emotions, emotional development, strabismus, amblyopia, visually impaired preschool children, psychology, typhlopsychology.

Эмоционалды сала мектепке дейінгі жастағы балалардың дамуындағы маңызды компонент болып табылады, өйткені бала өзгелердің эмоциясын сезініп, түсіне алса және өз эмоциясын басқара білген жағдайда ғана толыққанды қарым-қатынас орната алады. Мектепке дейінгі жаста баланың өз сезімдерін, эмоциясын түсіне білуі оның жеке тұлға ретінде қалыптасуына ықпал етеді.

Адамның эмоционалды саласы-өзара әрекеттесудің және адамның жай-күйі мен сезімдерінің күрделі жүйесі. Эмоционалды сала адамның сыртқы әлеммен қарым –қатынасын реттеуші компонент. [1, Б. 492]

Балалардың эмоционалды даму мәселелері мен олардың шешу жолдары туралы Л.С. Выготский, Л.И. Солнцева, А.В. Запорожец т.б ғалымдар ғылыми еңбектер жазып қалдырған. А.Фрейд ананың көңіл – күйі және оның эмоционалды қатынасы балаға өз әсерін тигізетінін атап өтті. Ол анаға ұнайтын, ананы қуантатын нәрселер балада жылдам дамитынын зерттеді.

Қазіргі зерттеулерге сүйенсек, эмоция – мектеп жасына дейінгі балалардың барлық қабілеттеріне, атап айтсақ: танымдық қабілетіне, белсенділігіне, қарым-қатынас жасауына, өзін-өзі бағалауына, жан-жақты дамуына, мінез- құлықтың қалыптасуына, онымен қоса интеллектуалды дамуына ықпал етеді. Е.И. Изотова мен Е.В. Никифорованың деректерінде (1999) мектеп жасына дейінгі баланың интеллектісінің даму деңгейі оның эмоциясының жағымды не жағымсыз болуымен байланыстырады. Демек балада интеллектінің жоғарылауы жағымды эмоциялармен байланысты, ал интеллектінің төмендеуі, эмоционалды бұзылыстар жағымсыз эмоциялармен байланысты болады. Е.В. Никифорова мектеп жасына дейінгі балалардағы эмоционалды бұзылыстар баладағы интеллектуалдық қабілеттерінің пайдалану мүмкіндігін тежейді деп санайды. [4, с.113]

Мектеп жасына дейінгі балалардың эмоционалды дамуындағы әртүрлі ауытқушылықтар шектен тыс алаңдаушылықтың, эгоцентризмнің, өзін-өзі бағалаудың төмендеуінің көріністерімен байқалуда. XX ғасыр 70-90-шы жылдардағы зерттеулер (И.П. Воропаева, Г.Ф. Кумарин, П.В. Лебединский, А.С. Спиваковская, Т.Б. Течева және т. б.) айқын көрсеткендей, өмір сапасының көптеген көрсеткіштерінің төмендеуін қазіргі балалардың эмоционалды ахуалынан, олардың әлемге эмоционалды қатынасынан байқауға болады. [5]

Қазіргі таңда балалар мен ересектердің өмір сүру дағдыларында айтарлықтай айырмашылық жоқ. Мектеп жасына дейінгі балаларға жоғары талаптар қойылады, бұл өсу қарқындылығын арттырып, эмоционалды жүктемелердің көбеюіне әкеледі. Бұл өз кезегінде көру қабілеті зақымдалған, амблиопиясы, қылилығы бар мектеп жасына дейінгі балалардың эмоционалды дамуына әсер етпей қоймайды. Көру қабілеті зақымдалған оның ішінде қылилығы және амблиопиясы бар мектеп жасына дейінгі балаларда аталған кемшіліктердің әсерінен анықталатын жағымсыз жағдайлар:

- Қимыл-қозғалыс үйлесімділігінің бұзылуы;
- қоршаған ортаны қабылдаудағы қиындықтар;
- эмоционалды қарым-қатынас орнату дағдыларының жоқтығы;
- мінез- құлықтағы ерекшеліктер;
- оқу, ойын, еңбек әрекеттерін игеру кезінегі қиындықтар;
- өзіне деген сенімсіздік, пассивтілік;
- агрессия.

Көру қабілетіндегі бұзылыстар көз қозғалысы координациясының бұзылуына, көру аймағының шекарасының тарылуына, түстерді ажырата алмауға әкеліп соғады. Мектеп жасына дейінгі амблиопиясы және қылилығы бар балаларда кеңістікте бағдарлау, «кеңістікті көрмеу» ерекше қиындық тудырады. Олар: қашықтықты, кеңістік дәрежесін, тереңдікті, қарым-қатынас кезінде адамның мимикалық және пантомимикалық көріністерін қабылдай алмауы. Сәйкесінше келісу, келіспеу, таңдану, құптау, қуану және т.б эмоциялардың қалай көрініс табатынын елестете алмайды.топқа к жатадытопқа қарым-қатынасқа түсуге тұрақты негативтілік танытатын, ренжу, көңілі толмау, жағымсыз жайттарды ұзақ есте сақтайтын көру қабілеті зақымдалған балалар жатады. Бұл типтегі балалар көпшіліктен тыс жерде, жеке қалуға бейім келеді. Көбінесе балабақшаға барудан, құрдастармен немесе тәрбиешілермен қарым-қатынас орнатудан бас тартады.

Е.Гаспарова балалардағы ішкі жан дүниесінің әсерленгіштігі, сезімталдығы эмоционалды ауытқушылықтардың пайда болуына себеп болады деп есептейді. Мектеп жасына дейінгі көру қабілеті зақымдалған балалардың эмоционалды дамуына отбасындағы климат та әсер етеді. Жанұядағы тым қаталдық немесе керісінше тым жұмсақтық та балның жүйке жүйесіне салмақ болады. А.И. Захаровтың пікірінше баладағы тұрақты қорқыныш сезімі олардың жүйке жүйесінің әлсіреуіне, пайымдау қабілетінің төмендеуіне әкеледі де эмоционалды дискомфорт туғызады.

Көптеген зерттеушілер көру қабілеті бұзылған балаларда мазасыздықтың жоғарылағанын айтады. И.П. Подласый ғалымдардың алаңдаушылықтың жоғарылауы шамадан тыс қажеттіліктерді тудырады, яғни қалыпты дамып келе жатқан балаға қажет емес, бірақ мазасыздықты оған қарсы қорғаумен теңестіру үшін қажет қорғаныс механизмдері туралы тұжырымдарына назар аударады. Автор көру қабілеті бұзылған балалардағы мазасыздықтың жалпы белгілерін атап өтті:

- ұрыспау үшін жұмысты мүмкіндігінше жақсы орындауға деген ұмтылыс;
- бастаманың болмауы, енжарлық;
- жақсыдан гөрі жаман нәрсені есте сақтау үрдісі;
- жаңа адамдармен қарым-қатынастан қорқу;
- өз сезімдерін, қыңырлығын, жылауын басқара алмау.

Эмоционалды ерік-жігер сферасы балаларда ерте жастан-ақ қалыптасады. Көру қабілеті зақымдалған балалардың эмоционалды сферасының қалыптасуына отбасы, балабақша, құрдастары, яғни қоршаған ортасы өз ықпалын тигізеді. Сол себепті көру қабілеті зақымдалған балаларды өзін қоғамның бір бөлшегі ретінде сезініп, өзіне сенімді, жан-жақты дамыған тұлға болып қалыптасуына мүмкіндік жасауымыз қажет. Психологтардың пікірінше, нашар көретін жандар үшін кінә, қорқыныш, реніш сияқты эмоциялар эмоционалды жағдайлар жүйесінде маңызды орын алады. Көпшілігінде олар басқа адамдармен, оның ішінде басқа жыныстағы адамдармен қарым-қатынас жасауы "әлеуметтік қорқыныштарымен" байланысты. Зерттеушілер балалардың өздерінің кемшіліктеріне деген көзқарасын талдай отырып, өздерін қалыпты көретіндермен салыстыруды, олардан

жақсы екенін дәлелдеуге деген ұмтылысты айтады. Терең ішкі қақтығыстар мен мінез-құлықтың жеткіліксіздігі де сол жерде көрінеді.

Жоғарыда аталған қиындықтардың салдарынан мектеп жасына дейінгі нашар көретін (амблиопиясы және қылилығы бар) балаларда қоршаған ортамен қарым- қатынастың қиындауына, баладағы қорқыныш, шектен тыс алаңдаушылық, өзіне деген сенімсіздіктің басым болуына әкеліп соғады. Осыған байланысты баланың жеке тұлға ретінде қалыптасуына кері әсер етеді.

Л.И. Плаксина, В.З. Денискина, В.А. Феокистованың тәжірибесі мен зерттеулеріне сүйенсек, мектеп жасына дейінгі көру қабілеті зақымдалған балалардың эмоционалдық дамуында спецификалық ерекшеліктер бар. Олар:

- өзгелердің эмоционалдық жай-күйін толыққанды түсіне алмау
- эмоцияны қате болжау, эмоция туралы білімдерінің жеткіліксіздігі
- өзге адамның ішкі жан дүниесі туралы сипаттай алмау;
- теріс рефлексия әсерінің көп байқалуы (сенімсіздік, алаңдаушылық, импульсивтілік) т.б. [3,с.7]

Соңғы кездері ерекше оқытуды қажет ететін балалар арасында көру қабілеті зақымдалған балалар саны артуда. Бұған себеп те жоқ емес. Экологиялық ластану, әлеуметтік, демографиялық, экономикалық мәселелермен қоса, смартфондар мен гаджеттерді шектен тыс пайдалану мектеп жасына дейінгі балалар арасында көру қабілетінің нашарлауына оның ішінде амблиопия, көз қылилығы секілді көз ауруларының жиілеуіне әкеледі. Тифлопсихологияда көру қабілеті зақымдалған балалардың ішкі жан дүниесін зерттеуге әрдайым қадамдар жасалып отырған. Сол зерттеушілер қатарына Г.А. Буткина, В.З. Денискина, М.И. Земцова, Т.В. Корнилова, Л.И. Плаксина, О.И. Скороходова, Т.П. Свиридюк, Л.И. Солнцева және т.б жатқыза аламыз. Аталған зерттеушілердің еңбектерінде осы категориядағы балаларда (мектеп жасына дейінгі нашар көретін балалар) эмоционалды тұрақсыздық, көңіл-күйдің өзгермелілігі, теріс эмоцияларға бейімдік, қорқыныш, құрдастарымен жағымды қарым-қатынас орнатудағы қиындықтар, жақын адаммен эмоционалды қарым-қатынастың бұзылуы, ұнамды- этикалық нормаға сай бейімделудің әлсіздігі байқалады. Мектеп жасына дейінгі амблиопиясы және көз қылилығы бар балалардың эмоционалды дамуы жас кезеңдеріне сай қарқынды түрде жетілмейді. Қалыпты жағдайда мектеп жасына дейінгі балаларда эмоционалды сфера қалыптасады. Аффективі сала тұлғаның басқа да салалары секілді (интеллект, ерік-жігер,т.б) бала өмірінің мектепке дейінгі кезеңінде қалыптасады. Бала қоршаған ортаны эмоционалды бағалай алуы керек, эмоционалды сезімдерін, жай-күйін қалыпқа сай көрсете білуі қажет.[11, с. 179]

Психологиялық әдебиеттерде мектеп жасына дейінгі нашар көретін балалардың эмоционалды сферасындағы келесідей ерекшеліктерді көрсетеді.

Жестті қолданудың төменгі деңгейі – көру өткірлігінің төмендігіне байланысты қандай да бір ақпаратты нақтылауға жестті тек көмекші әрекет ретінде қолданады. Осы балаларда жестті еліктеу арқылы үйрету нәтижесі өте баяу әрі сапасыз іске асады. Бұл көру қабілеті зақымдалған мектеп жасына дейінгі балаларды жестті қолдануға үйретудің қажеттігін айқындап отыр.

Көру қабілеті зақымдалған балаларда мимиканың аздығы – эмоциялар мен сезімдердің ашықтығы, айқындығы және оның модальдығын анықтау қалыпты балаларға қарағанда нашар көретін балаларда төмен деңгейде. Бұл олардың сезіну, эмоция білдірудегі тәжірибелерінің аздығымен байланысты. Көру қабілеті бұзылған балаларда беттегі мимиканың болмауы, бет бұшықеттерінің қимыл-қозғалысының төмендігі байқалады.

Дене қозғалысының үйлесімділігінің жоқтығы – өзінің көңіл күйіне қарай моториканы түрлендіре алмау мектеп жасына дейінгі көруінде қиындықтары бар балаларға тән. Олар өзгелердің де пантомимикасына назар салмайды. Жасалған қимыл-қозғалыстардың барлығын тек белгілі бір әрекетке бағытталған деп қабылдайды.

И.П. Ермаков көру қабілеті зақымдалған балалардың эмоционалды көріністеріне байланысты екі топқа бөліп қарастырған.

1-топқа тез қозғыш, эмоциясын тізгіндей алмайтын, шыдамсыз, төзімсіз, жиі ұнамсыз, сәтсіз іс-әрекеттерге себеп болатын көру қабілеті зақымдалған балалар жатады. Бұл топтағы балалар құрдастарымен конфликт жағдайында ашулану, ренжу, төбелесу, дөрекі мінез, жылау, т.б эмоция танытады. Осы кезде терісінің қызаруы, қатты терлеу байқалады. Негативті реакциялары: тез ашуланып,тез басылады.

2-топқа қарым-қатынасқа түсуге тұрақты неготивтілік танытатын, ренжу, көңілі толмау, жағымсыз жайттарды ұзақ есте сақтайтын көру қабілеті зақымдалған балалар жатады. Бұл типтегі

балалар көпшіліктен тыс жерде, жеке қалуға бейім келеді. Көбінесе балабақшаға барудан, құрдастармен немесе тәрбиешілермен қарым-қатынас орнатудан бас тартады.

XX ғасырдың екінші жартысы білім беруді философиялық және әдіснамалық талдаудың тарихи бай дәстүріне елеулі үлес қосты, оны көптеген шетелдік және отандық әлеуметтанулық, психологиялық және педагогикалық зерттеулермен, білім беру тұжырымдамаларымен толықтырды. Сонымен бірге, XXI ғасырдың соңғы жылдарында білім беру проблемаларын концептуализациялау процестері ерекше өткір бола бастады. Бұл білім беру жүйесінің барлық буындарына, соның ішінде түзету және білім беру мекемелеріне қатысты. Зерттеулерге сәйкес, түзету психологиясы мен педагогикасында қазіргі уақытта біздің еліміз үшін ғана емес, бүкіл әлем елдері үшін дамудың әртүрлі бұзылулары бар балалар санының көбеюі тән. Сонымен қатар, эмоционалды сфераның бұзылуы, осы санаттағы балалардағы қайталама кемшілік ретінде, түзету қолдауын жүзеге асыру үшін әр түрлі және қиын болады. (В.З. Денискина, Е. Е. Дмитриева, Л.А. Дружинина, В.А. Кручинин, И.Ю. Левченко, Д.М. Маллаев, Г.В. Никулина)

Мектеп жасына дейінгі балаларда эмоционалды саланың қалыптасуы мен жұмыс істеу ерекшеліктерін психологтар бұрыннан маңызды мәселе деп таныған. А. Валлонның пікірінше, психикалық өмір генезисіндегі эмоциялар бәрінен бұрын көрінеді. "Бала тек эмоциялар арқылы өмірге қабілетті. Бұл баланы әлеуметтік ортамен біріктіретін эмоциялар, эмоциялар арқылы бала өзінің биологиялық дамуына қолдау көрсетеді, эмоцияларда органикалық және психикалық симбиоз жүзеге асырылады." (1, 76 б.).

Қалыпты жағдайда мектепке дейінгі жастағы сезімдер мен эмоциялардың мазмұнды да, динамикалық жақтары да дамиды: сезімдер мен эмоциялар тереңдей түседі, олардың тәжірибелері ұзаққа созылады және жиірек болады. Балада тұрақты қарым-қатынаста болатын заттар мен құбылыстардың шеңбері артады, оның сезімдері көбінесе мінез-құлықтың мотивіне айналады. Баланың қызығушылығы, таңдануы, жаңа сезімі, өзін шындыққа айналдыруға деген ұмтылысы, қызығушылығы сияқты зияткерлік сезімдерінің көрінісін байқауға болады. Мектепке дейінгі кезеңде баланың қоғамдық өмірдің талаптарын сақтауға деген ұмтылысын жүзеге асыру мүмкіндігімен байланысты моральдық қасиеттер де пайда болады. Олардың пайда болуы моральдық сананың пайда болуына, баланың оған қойылатын талаптарды түсінуіне, оларды өз іс-әрекеттеріне, басқа адамдардың мінез-құлқына жатқызуға байланысты мүмкін болады. Мектеп жасына дейінгі бала басқаларға жанашырлық, достық, махаббат сезімдерін сезіне алады (мысалы, туыстарына). Көру қабілеті бұзылған баланың жеке ерекшеліктері іс-әрекетте дамиды және оның мазмұны мен құрылымына байланысты. Л.И. Солнцева, А.Г. Литвак, В.З. Денискина, В.А. Феокистованың зерттеулері көру қабілетінің бұзылуы жеке эмоциялардың жарқындығына, сезімнің дамуына және олардың өзіндік бояуына әсер ететіндігін көрсетеді. Ғалымдардың пікірінше, нашар көретіндер мен көз қылилығы мен амблиопиясы бар балалар іс-әрекетте өзгереді, шиеленістер, теңгерімсіздік, белгісіздік, басқалармен қарым-қатынаста депрессия пайда болады және эгоизм, дұшпандық сезімі, негативизм дамиды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Ермаков В.П, Якунин Г.Я Основы тифлопедагогике – М.: Гум.изд.центр ВЛАДОС, 2000.*
2. *Ежкова Н.С. Теория и практика эмоционально- развивающего образования детей дошкольного возраста. – Тула: Изд-во ТГПУ им. Л.Н. Толстого, 2008.*
3. *Изотова Е.И., Никифорова Е.В. Эмоциональная сфера ребенка: Теория и практика. – М.: Академия, 2004.*
4. *Кошелева А.Д., Перегуда В.И, Шаграева О.А. Эмоциональное развитие дошкольников. – М.: Академия, 2003.*
5. *Литвак А.Г. Психология слепых и слабовидящих. – М.: КАРО, 2006*
6. *Лубовский, В.И. Специальная психология [Текст]: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / [В. И Лубовский, Т.В. Розанова, Л.И. Солнцева и др.]; под ред.В.И. Лубовского. – 3-е изд., стер. – М.: Издательский центр "Академия", 2006. – С. 464.*